

ROBERT WOŹNIAK

POSTAWY I STEREOTYPY ETNICZNE MŁODZIEŻY AKADEMICKIEJ (polsko-niemieckie badania porównawcze)

I. WSTĘP I ZAŁOŻENIA BADAŃ

Nowy typ stosunków między Polakami i Niemcami wymaga wzajemnego poznania się, zrozumienia i współpracy, a także przewyciężenia wielu uprzedzeń, negatywnych stereotypów i nieufności nagromadzonych po obu stronach. Nowy etap w dziedzinie wzajemnych stosunków i zasad koegzystencji społeczności polskiej i niemieckiej stwarza konieczność nie tylko poznawania postaw i stereotypów tych grup narodowych, ale również ich kształtowania na miarę nowych oczekiwań i potrzeb.

W świadomości zwłaszcza Polaków negatywne uprzedzenia i stereotypy mają swoje uwarunkowania historyczne, związane m.in. z wydarzeniami i skutkami II wojny światowej, a także z przynależnością do różnych systemów ideologicznych i kulturowych.

Postawy Polaków wobec Niemców i Niemiec wynikają w dużej części z nieufności i poczucia zagrożenia powstałego po zjednoczeniu Niemiec, co dostrzega prawie 2/3 respondentów. Społecznie istotnym faktem jest też bez wątpienia powstanie nowego sąsiedztwa z potężnym mocarstwem społeczno-gospodarczym, a także przesunięcie cywilizacyjnej granicy między Wschodem i Zachodem. W tym aspekcie można mówić o nowych procesach i zjawiskach integracji i dezintegracji społecznej, wewnętrznej i zewnętrznej, zachodzących w poszczególnych grupach etnicznych oraz między nimi. Wydaje się, iż w pierwszej fazie kontaktu społeczno-kulturowego i ekonomicznego Polaków z Niemcami procesy i zjawiska zbliżania, adaptacji i integracji górować będą nad procesami i zjawiskami oddalania, regresji i dzielenia. Te ostatnie występować jednak będą z różnym natężeniem na tle powstającej konkurencji, rywalizacji w ramach wolnego rynku i nacisków na poziomie cywilizacyjnym.

Współzależność zachowań dośrodkowych i odśrodkowych (lub zbliżania i oddalania) przybierać może różne formy: od pluralizmu kulturowego lub europocentrycznego do konfliktów i walki o wyższą pozycję społeczną danej grupy etnicznej zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i społeczno-ekonomicznym i kulturowym.

Funkcje grup etnicznych i zróżnicowania etnicznego Polaków i Niemców mogą być badane i oceniane w kontekście różnych teorii czy też celów ba-

dawczych¹. Warto więc obecnie chociaż w ograniczonym zakresie ukazać założenia badań oraz przedstawić niektóre ich wyniki.

W niniejszym artykule postaram się odpowiedzieć na pytanie, jakie postawy zajmują polscy i niemieccy studenci wobec siebie i własnego narodu? Zakładam, że w postawach i stereotypach młodzieży akademickiej występują komponenty poznawcze, emocjonalne, aksjologiczne i behawioralne, będące ze sobą w ścisłych związkach i zależnościach². Dla celów niniejszych badań przyjmujemy szerokie rozumienie postawy, obejmując tym pojęciem ogół ludzkich przekonań i ocen, zachowań i nastawień emocjonalnych (pozytywnych, negatywnych lub obojętnych), a także przyjętych sądów, systemów wartości i stereotypów.

W badaniach uwzględniane będą różne typy zmiennych, a mianowicie określone czynniki zewnętrzne (bodźce), zmienne pośredniczące i reakcje czyli zachowania (zmienne zależne). Spośród nich pierwszy i trzeci typ zmiennych były przedmiotem obserwacji uczestniczącej. Wskaźnikami ogólnych przejawów postaw badanej społeczności akademickiej były zwerbalizowane odpowiedzi uzyskane od respondentów na pytania sformułowane w kwestionariuszu ankiety i w przeprowadzonym wywiadzie, a także dane uzyskane z obserwacji uczestniczącej, którą prowadził autor w latach 1990-1992 w Niemczech i Polsce.

Badając postawy młodzieży akademickiej wobec Niemiec i Niemców lub Polski i Polaków przyjęto określone *continuum*, dające możliwość uchwycenia rozmaitych aspektów i różnic w stopniu intensywności badanych postaw. Przykładowo, w aspekcie poznawczym postaw wyróżniono wiedzę pełną i niepełną o Polsce i Polakach, bądź jej brak, a w aspekcie oszacowania pozycji Polski i Polaków respondenci wyrażali poziom oszacowania w skali "wysoki - średni - niski".

Badania studentów przeprowadzono na podstawie doboru celowego i stratyfikowanego wśród studentów Berlina i Hamburga oraz Szczecina. W Berlinie, na Uniwersytecie Technicznym, badaniami objęto studentów Wydziału Pedagogicznego (Sozialpädagogik) oraz socjologii miasta i planowania regionalnego (Stadt- und Regionalplanung). Na Uniwersytecie w Hamburgu w badaniach uczestniczyli studenci socjologii. Badania planowano przeprowadzić na próbie warstwowej 350 studentów niemieckich z II i III roku studiów. Ostatecznie do analizy zakwalifikowano 176 kwestionariuszy.

Badania w Polsce zrealizowano na Uniwersytecie Szczecińskim na próbie bazowej 126 respondentów, w tym 52 studentów (41,2%) i 74 studentek (58,8%), oraz na Politechnice Szczecińskiej, gdzie w próbie większość stanowili studenci (85,3% - 105 osób), a studentki jedynie 14,7% (18 osób). Ogó-

¹ Zob. m.in. R. Woźniak, *Problemy świadomości społecznej*, Studia Sociologica 1990, nr 2, s. 117 - 143; M. Kurkowa (ed.), *Minority responses*, New York 1970; *Założenia teorii asymilacji*, pod red. H. Kubiaka i A. K. Galucha, Wrocław 1980; A. Kapiszewski, *Stereotyp amerykańnika polskiego pochodzenia*, Wrocław 1978; E. Osmańczyk, *Sprawy Polaków*, Katowice 1982.

² Z. Nowak, *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*, w: *Teorie postaw*, Warszawa 1973; zob. też M. Marody, *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy*, Warszawa 1976, s. 29 i n.; A. Schaff, *Stereotypy a działania ludzkie*, Warszawa 1981, s. 60 i n.; F. Chalmers, *Wege der Wissenschaft. Einführung in die Wissenschaftstheorie*, Berlin 1989 - i inni.

łem badaniami objęto 425 osób, w tym 242 mężczyzn (57,4%) i 181 kobiet (42,6%).

Dobierając dwie grupy etniczne do badań uzyskaliśmy obraz dwóch zbiorowości różniących się między sobą nie tylko cechami etnicznymi, ale również innymi cechami społecznymi. Wnioski, jakie wyciągnięto z badań mają — mimo wszystko — charakter prowizoryczny, gdyż badania te były jednorazowe i przeprowadzono je na małej populacji.

Postawy młodzieży akademickiej ukształtowane są w większym lub mniejszym stopniu przez udział jej w życiu społecznym, przez uczestnictwo w nauce i kulturze własnego narodu, przez doświadczanie codzienności i realizowanie jakichś ról społecznych. Owo "doświadczanie" odnosić się może zarówno do nich samych, jak i innych ludzi tworzących grupy społeczne, takie jak rodzina, kręgi sąsiedzkie i przyjacielskie, bądź też mezospołeczności formalne lub nieformalne, aż po układy makrosocjalne (naród, państwo, społeczeństwo globalne). W tych aspektach są również oceniane zbiorowości etniczne i narodowe. W ocenie tej zwraca się uwagę na różne parametry i cechy odpowiadające danemu ustrojowi społecznemu, a szerzej — ustrojowi społeczno-politycznemu, systemowi wartości i wymaganiom osobowościowym. Te właśnie wartościująco-poznawczo-ocenne nastawienia do Polski i Polaków oraz różne układy i relacje mówiące o wartościach i postawach społecznych funkcjonujących w świadomości polskiej i niemieckiej młodzieży akademickiej będą przedmiotem niniejszej pracy

Warto uczynić tutaj pewne zastrzeżenie. Otóż doświadczane fakty społeczne zawsze są percypowane subiektywnie. Dla jednych fakty te są bardziej zrozumiałe, dla innych — mogą być mało klarowne lub wręcz niedostrzegalne. Tak więc z samych zadeklarowanych przez badanych opinii nie należy wnioskować, że reprezentują one takie właśnie postawy i przekonania. Czy zatem warto opisywać zjawiska, o których możemy powiedzieć, iż stanowiły tylko niektóre aspekty oceniania elementów będących składowymi większych całości? Wbrew temu, co powiedziano, należy sądzić, iż omawiane w pracy kwestie dotyczące Polski i Polaków, Niemiec i Niemców w świadomości młodzieży zasługują na to, by stanowić przedmiot socjologicznych i poznawczych zainteresowań.

W pewnych sytuacjach elementy tej wiedzy mogą być przydatne w praktycznej i społeczno-politycznej działalności. Nie pretendują jednak do systematycznego czy całościowego przedstawienia tej problematyki.

II. PRZESTRZEŃ GRANICZNA NA ODRZE I NYSIE ŁUŻYCKIEJ

Pierwsze zagadnienie dotyczy przestrzeni granicznej w świadomości badanych. Przestrzeń może posiadać dla ludzi znaczenie nie tylko dlatego, że jest zarówno wymierna, jak i niewymierna, ale również dlatego — jak twierdził Florian Znaniecki — że ucieleśnia i odzwierciedla nieprzeprzerzone wartości o charakterze kulturowym czyli symbolicznym³. Przestrzeń graniczna

³ F. Znaniecki, *Społeczne podstawy ekologii ludzkiej*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1939 z. 1; tenże, *Socjologia walki o Pomorze* Toruń 1931.

ma charakter "znaczący" i posiada swoisty "język"⁴, jest wartością użyteczną, a w sensie prawnym — przestrzenią narodu i państwa.

Polska stanowi dla zewnętrznego obserwatora nie tylko przestrzeń znaczącą, sferę semiotyczną (komunikuje bowiem postrzegającemu podmiotowi określoną treść), ale wpływa również na jego samopoczucie i ocenę. W percepcji tej przestrzeni sprawą istotną jest uzyskanie odpowiedzi na pytanie, skąd jednostka czerpie informacje, a także jak je ocenia i zarazem wartościuje. W rezultacie przedmiotem opinii i waloryzacji jest nie tyle sama przestrzeń, ile jej obraz w świadomości człowieka.

W badanej przez nas zbiorowości źródłami informacji o Polsce i Polakach są: zagraniczne mass-media (P — 20,8%; N — 42,6%), własne doświadczenia (P — 53,0%; N — 21,0%), rodzina, literatura i film (P — 26,9%; N — 11,9%) oraz szkoła (P — 11,6%; N — 10,7%)⁵.

Tabela 1

Źródło informacji o polskich i niemieckich grupach etnicznych

Rodzaj informacji Polaków o Niemcach i Niemców o Polakach	Grupy etniczne		Razem
	Polacy	Niemcy	
	N = 249	N = 176	N = 425
	%	%	%
Od rodziców	29,7	6,8	20,4
Z polskich i niemieckich mass mediów	73,8	3,4	44,7
Z zagranicznych mass mediów	20,8	42,6	29,8
Z literatury i filmów	26,9	11,9	20,7
Ze szkoły	11,6	10,7	11,2
Z własnych doświadczeń	53,0	21,0	39,7

Uwaga: Wyniki nie sumują się do stu. Wszystkie dane prezentowane w pracy pochodzą z badań własnych zrealizowanych w 1991 r.

Wpływy te są niezwykle złożone i posiadają wieloczynnikowe uwarunkowania, poczynając od oddziaływania środków masowego przekazu aż po uznanie granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej czy stosunki sąsiedzkie i wychowanie rodzinne. Ograniczymy się tylko do próby omówienia niektórych aspektów tego zagadnienia. Najpierw przedstawiamy problem uznania granicy polsko-niemieckiej na linii Odry i Nysy.

Z tabeli 2 wynika, że znakomita większość badanych studentów (160 spośród 176 badanych osób) opowiada się za uznaniem granicy polsko-niemieckiej na Odrze i Nysie (P — 91,2%; N — 90,9%). Uznanie to zdecydowa-

⁴ Zob. m.in. *Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej*, pod red. Z. Pióro, Warszawa 1982; B. Jałowiecki, *Człowiek w przestrzeni miasta*, Katowice 1980; tenże, *Percepcja, waloryzacja i przyswajanie przestrzeni. Studia z gospodarki przestrzennej*, Warszawa 1988; tenże, *Znaczenie przestrzeni*, Studia Socjologiczne 1991, nr 1 — 2; *Przestrzeń znacząca*, pod red. B. Wodza, Katowice 1989; A. Kwilecki, *Z pogranicza problematyki narodowej i międzynarodowej. Studia i szkice*, Poznań 1982.

⁵ W dalszym opisie oznaczenie "P" dotyczy polskich studentów, a "N" — studentów niemieckich uczestniczących w badaniach.

nie akceptowane jest zarówno przez mężczyzn (95,3%), jak i przez kobiety (86,5%). Stwierdzenie, iż granice zostały tak ustalone po II wojnie światowej, dominuje w argumentacji młodzieży⁶.

Tabela 2

Uznanie granicy polsko-niemieckiej na linii Odry i Nysy Łużyckiej

Wskaźnik ocen	Grupy etniczne		Razem
	Polacy	Niemcy	
	N = 249	N = 176	N = 425
	%	%	%
Uznanie granicy	91,2	90,9	91,2
Nie uznanie granicy	0,4	3,4	1,6
Nie wiem	8,4	5,7	7,2

Na podkreślenie zasługuje fakt, że opinie te, mimo że są realistyczne i pozytywne na wszystkich kierunkach studiów, nie do końca są jednoznaczne. Warto przedstawić parę informacji o badaniach zachodnioniemieckich. Wynika z nich, że za podział Niemiec i wytyczenie granicy na Odrze i Nysie winę ponosi Polska i Rosja (dawny ZSRR) i że to one wyrządziły Niemcom najwięcej krzywd. Opinie te chętnie przyjmowane są przez część społeczeństwa niemieckiego i znalazły wyraz głównie w opiniach o polityce wewnętrznej, a w przypadku polityki zagranicznej — dotyczyły zwłaszcza kwestii przesiedleńczej⁷.

Inne badania wykazują, że — mimo klęski tradycyjnych wartości społeczno-kulturowych — obraz historii własnego narodu czy stosunków polsko-niemieckich dla większości Niemców, a także Polaków jest względnie stały, choć i w tym zakresie widoczne są zmiany⁸. Na szczególne podkreślenie zasługuje zmiana opinii młodzieży niemieckiej na temat stosunku do granicy na Odrze i Nysie⁹. Na pytanie "Czy sądzi Pan(i), że powinniśmy uznać obecną polsko-niemiecką granicę na Odrze i Nysie Łużyckiej?", odpowiedź "tak" uzyskano — w marcu 1951 r. od 8,0% respondentów,
 — w lutym 1966 r. od 27,0% badanej młodzieży,
 — w październiku 1967 r., po zmianie polityki rządu i utworzeniu wielkiej koalicji CDU/CSU/SPD, od 46,0% badanych,

⁶ "Grenzen wurden nach dem 2. Weltkrieg so festgelegt" [K-94]; zob. J. Sułek, *Stanowisko rządu wobec granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej 1949-1966*, Poznań 1969; V. Ch. Schrener, *Status prawny polskiej granicy zachodniej*, Przegląd Zachodni 1990, nr 3; H. Wuttke, *Współczesne granice niemieckie w świetle stanowiska RFN. Zagadnienia prawnomiędzynarodowe i polityczne*, Warszawa 1985; S. Ossowski, *O Ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984 - i inni.

⁷ K. Ch. Becker, C. Heguer, *Wissen- und Vorurteile über osteuropäische Völker bei Hauptschülern*, Westermanns Pädagogische Beiträge 1969, nr 21, s. 62 - 72 i n.; M. Latoszek, *Socjologia Pomorza po II wojnie światowej*, Przegląd Zachodniopomorski 1989, t. IV, s. 3 - 4; G. Peternak, R. Renz, *Die Ostverträge des Jahres 1970 unter besonderer Berücksichtigung des deutsch-polnischen Verhältnisses*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1974, R. 25; P. v. Mühlen, B. Müller, K. Schmitz, *Vertriebsverbände und deutsch-polnische Beziehungen nach 1945*, w: *Das deutsch-polnische Konfliktverhältnis seit dem Zweiten Weltkrieg*, Boppard am Rhein 1975; W. Mackiewicz, *Socjologia a służba społeczna*, Poznań 1972, s. 160 - 301, zwłaszcza cz. II - Studia niemoznawcze; A. Kwilecki, *Z pogranicza problematyki narodowej*, zwłaszcza rozdz. VI.

⁸ Zob. H. E. Wolf, *Sociologie der Vorurteile. Zur methodologischen Situation der Vorsehung und Theoriebildung*, w: *Handbuch der empirischen Sozialforschung*, pod red. R. Königa, Stuttgart 1969; K. S. Sodhi, R. Bergins, *Nationale Vorurteile*, Berlin 1953. W. Mackiewicz, *Spółczesność i socjologia w Niemieckiej Republice Federalnej*, Poznań 1966; J. Sułek, *Stanowisko rządu*.

⁹ Zob. *Jahrbuch der öffentlichen Meinung 1968 - 1973*, Bonn 1974, s. 525.

- w maju 1972 r. od 61,0% ankietowanych,
- w listopadzie i w grudniu 1991 r. (w naszych badaniach) 91,2% Polaków i 90,0% Niemców.

Nastąpił więc gwałtowny wzrost liczby opinii pozytywnych. Badacze zachodniemieccy słusznie jednak zauważają i ostrzegają, że zmiany w nastawieniach wobec problemu granicy nie oznaczają rzeczywistego osłabienia uprzedzeń wobec Polski i Polaków¹⁰.

Do kwestii tych powrócimy w dalszej części wywodu, a teraz odwołajmy się do wyników własnych badań empirycznych.

III. UZNANIE GRANICY A MOŻLIWOŚCI WYMIANY WARTOŚCI

Każda grupa etniczna posiada wspólnie podzielane wartości, które określają cele, normy i oceny obowiązujące w danej społeczności. One też formują stosunki społeczne pomiędzy grupami i jednostkami, są zinstytucjonalizowane i utrwalane z pokolenia na pokolenie. Te wartości, oceny i normy podlegają określonej modyfikacji i kształtują stereotypy narodowe oraz społeczne formy bytowania, odnoszące się do państw i narodów, ich granic i kultury. Stanowią więc element pośredniczący między poszczególnymi grupami i strukturami społecznymi. Zwykle jednak grupy etniczne działają na rzecz własnych interesów, co stwarza sytuację konkurencji i nie sprzyja stabilizacji. Te właśnie skutki wynikające z heterogeniczności cech grup narodowościowych można analizować na przykładzie negatywnej wzajemności w interakcji społecznej w stosunku do przestrzeni granicznej. W stosunku tym uprawomocniają i odzwierciedlają się ideologie opozycyjne i konflikty, które ujawniają wyniki badań zawarte w tabeli 3; leżą też u podłoża wzorów zmiany i reorganizacji stosunków między grupami etnicznymi, ich uprzedzeń i postaw.

Tabela 3

Wartości pośredniczące w wymianie społecznej (w %)

Zróżnicowane opinie i stanowiska	Grupy etniczne						Razem		
	Polacy			Niemcy					
	N = 249			N = 176			N = 425		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Tak zezwolić	22,8	62,6	75,9	30,1	50,6	58,5	25,8	57,6	68,7
Nie zezwolić	55,4	21,3	10,5	56,3	36,4	22,2	55,7	27,5	15,2
Nie wiem, trudno powiedzieć	21,8	16,1	13,6	13,6	13,1	19,3	18,5	14,9	16,1

Eksplicacja: Pytanie do Polaków: Czy komuś, kto nie występuje za uznaniem linii Odry i Nisy powinno się?

Pytanie do Niemców: Czy komuś, kto występuje za uznaniem linii Odry i Nisy Łużyckiej powinno zezwolić się na:

A — nauczanie w szkole;

B - występ w telewizji;

C - korzystanie z bibliotek publicznych i archiwów.

¹⁰ Zob. G. Beier, *Ost-West-Vorurteile in der politischen Bildung. Methodisch-didaktisches Modell des Abbaus von Vorurteilen*, Frankfurt/M. 1971, s. 31.

Wzór propagowanej przestrzeni nie musi *pokrywać* się ze wzorem funkcjonującym w danej zbiorowości. Jednak właśnie ten "zafałszowany" obraz przestrzeni może być podstawą nie tylko percepcji, waloryzacji i przyswajania przestrzeni, zamazywania jej negatywnych aspektów na korzyść pozytywnych, ale również jej propagowania wobec innych osób. Nie oznacza to wcale, iż u człowieka prezentującego wysoki poziom naukowy obraz ten musi być pozytywny. Obraz przestrzeni granicznej różnicowany jest nie tylko przez wiedzę, lecz również przez uwarunkowania społeczno-historyczne i kulturowe, ideologiczne i polityczne, a także estetyczne i etyczne¹¹. Tym chyba można próbować wyjaśnić istnienie negatywnego związku pomiędzy akceptacją granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej a opiniami dotyczącymi zezwolenia na nauczanie w szkole, zezwolenia na występ w publicystycznym programie telewizyjnym i korzystanie z bibliotek publicznych i archiwów.

Przeszło połowa badanych studentów polskich w 1992 r. (55,4%) preferuje opinie, iż wszystkim tym, którzy nie są za uznaniem granicy na Odrze i Nysie, nie należy zezwalać na nauczanie w szkole, natomiast większość studentów niemieckich (56,3%) twierdzi odwrotnie - że nie powinno się zezwolić na nauczanie w szkole tym, którzy popierają uznanie tej granicy.

Drugim ważnym czynnikiem pośredniczenia w wymianie opinii i rozszerzania zakresu komunikacji społecznej są środki masowego przekazu. Dla studentów dzienniki i magazyny, radio i telewizja, książki i filmy służą jako środki przekazywania i zdobywania różnych informacji oraz poszerzania zakresu społecznych związków i transakcji. Tak więc zezwolenia na występ w telewizji tym, którzy nie uznają granicy na Odrze i Nysie Łużyckiej, udzieliło 62,6% studentów polskich, natomiast 50,6% studentów niemieckich odmawia jej tym, którzy ją uznają. Liczebność tej grupy jest jeszcze większa w przypadku pytania o dostęp do bibliotek publicznych i archiwów (odpowiednio 75,9% i 58,5%).

Wyniki badań studentów potwierdzone zostały przez badania zrealizowane w końcu lat sześćdziesiątych w Niemczech wśród 530 uczniów szkół średnich. Na pytanie "Czy komuś, kto występuje za uznaniem linii Odry i Nysy powinno się umożliwić korzystanie z bibliotek publicznych i wypożyczalni książek?" odpowiedzieli:

- uczniowie niemieckich szkół średnich: "tak" - 64,0%, "nie" - 24,0%;
- studenci niemieccy: "tak" - 58,5%, "nie" - 22,2%.

Na pytanie "Czy osobie takiej powinno się zezwolić na występ w telewizji?" odpowiedzieli:

- uczniowie niemieckich szkół średnich: "tak" - 62,0%, "nie" - 32,0%;
- studenci niemieccy: "tak" - 30,1%, "nie" - 56,3%.

Badań takich jest bardzo mało, choć ich potrzeba jest powszechnie dostrzegana. Z pozycji empirycznej wskazują one na duże znaczenie wyniesionego z tradycji stereotypu, rodzącego postawy pozytywne i uprzedzenia zarówno do własnego narodu, jak i narodów obcych. Wizerunek poszczególnych grup narodowych wyniesiony z przeszłości i teraźniejszości wpływa w dużym stopniu na stanowiska zajmowane przez respondentów wobec

¹¹ Zob. *Wewnętrzno-polityczne i międzynarodowe aspekty jedności Niemiec*, pod red. A. Wojtaszczyka, Warszawa 1991; H. A. Jacobson, *Rozważania o Niemczech*, Przegląd Zachodni 1991, nr 1.

aktualnych i przyszłych problemów, na wzajemne kontakty, opinie i stosunki między państwami i narodami.

Układ stosunków wpływających na kształt "nowego" stereotypu zależy przy tym zarówno od jego modelu "poprzedniego", jak od aktualnych doświadczeń uwarunkowanych współczesną sytuacją społeczno-kulturową, w której czołową pozycję zajmuje szkoła i środki masowego przekazu¹². One to głównie kształtują obraz "naszego" kraju, jego granic oraz problemów zewnętrznych i wewnętrznych poszczególnych społeczeństw.

Za ogniwo zespalaające, pośredniczące i dzielące zarazem narody i państwa, uznaje się granice. One też w świadomości badanych osób traktowane są jako pewne lub niepewne, zagrożone lub otwarte itp. W tym aspekcie przestrzeń graniczna jawi się jako relacja między działającymi ludźmi należącymi do różnych narodów. Relacja ta może ujawniać się jako pozytywne, negatywne bądź indyferentne zachowania społeczno-przestrzenne o charakterze narodowym i międzynarodowym. Zachowania te można interpretować też jako przejawy stereotypów badanej zbiorowości i określać przy pomocy tych wskaźników zmiany w tradycji. Percepcja przestrzeni granicznej badanych studentów pozwala przypuszczać, że mamy do czynienia z dość tradycyjnym modelem waloryzowania przestrzeni i jej skutków. Postawy zachowawcze zajmują w tej grupie wyższą pozycję aniżeli nonkonformizm i wolność poglądów.

Taki stan rzeczy potwierdzają badania z 1991 r. nad oceną stałości granicy na Odrze i Nysie w opinii Polaków i Niemców. Granicę tę za bardzo pewną uważało 4,0% Polaków, 28,0% Niemców zachodnich i 17,0% Niemców wschodnich; za dosyć pewną uznało ją 45% Polaków, 53,0% Niemców zachodnich i 69,0% Niemców wschodnich; za dosyć niepewną — odpowiednio: 42,0%, 12,0% i 11,0%; za bardzo niepewną — 9,0%, 5,0% i 10,0%, przy czym w grupie badanych Niemców niewielka część respondentów (2%) nie wyraziła opinii w tej kwestii.

W świadomości ponad 1/3 badanych Niemców granica na Odrze i Nysie uznawana jest za pewną i bardzo pewną, natomiast opinię tę reprezentuje zaledwie 1/2 Polaków. Stąd też 51,0% Polaków ocenia tę granicę jako dosyć niepewną i bardzo niepewną. W opiniach niemieckich granica ta w małym stopniu jest *"ziemlich unsicher"* i *"sehr unsicher"*.

Można sądzić, że widoczny wpływ na ocenę granicy ma sprawa stosunku badanych do przeszłości i przyszłości. Występują tu takie elementy, jak ocena własnej roli i sytuacji na tle stosunków polsko-niemieckich, a także dążenia i potrzeby respondentów, które w dużej mierze wyznaczają stopień zadowolenia i motywy działań respondentów¹³.

IV. OBRAZ SYTUACJI SPOŁECZNO-EKONOMICZNEJ POLSKI

Do tej pory zajmowaliśmy się stosunkiem młodzieży akademickiej do naszej granicy zachodniej. Obecnie poszerzymy panoramę spraw na proble-

¹² Zob. Ch. Kiessemann, *Polen in deutschen Geschichtsbüchern*, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht 1972, nr 23; G. Berndt, R. Strecker, *Polen - ein Schauernmärchen oder Gehirnwäsche für Generation*, Hamburg 1971.

¹³ H. Bude, *Deutsche Karrieren*, Frankfurt 1987; P. Bourdieu, *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, w: *Soziale Welt*, Sonderband 2, 1983, s. 183 - 198.

my społeczno-ekonomiczne Polski, widziane oczyma studentów. Na syndrom tego obrazu składa się oszacowanie pozycji Polski w czterech sektorach gospodarki oraz wynikające stąd skutki. Należałoby wyjaśnić, iż dla rzetelnego oszacowania danego zjawiska, regionu czy kraju konieczne jest posiadanie zobiektywizowanych danych o poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, kulturowego i politycznego, co pozwala ustalić diagnozę, a następnie wybrać właściwą ocenę.

1. Oszacowanie pozycji gospodarczej

Informacje o treściach społeczno-gospodarczych charakteryzujących dany kraj oraz kryteria ich oceny ciągle budzą kontrowersje, brak bowiem — jak dotąd — zadowalającej ich operacjonalizacji. Potoczne obserwacje i praktyka społeczna dowodzi, że wskaźnikami operacjonalizującymi sfery życia społeczno-ekonomicznego są przede wszystkim różne potrzeby ludzi, poczynając od pożywienia i wody, schronienia i ubrania, zdrowia i warunków ekologicznych, wykształcenia i pracy, a następnie zaspokajanie potrzeb wyższego rzędu, m.in. rozwoju osobowości, podmiotowości i wolności obywatelskiej czy samorealizacji wyrażającej się w aktywności społecznej, zawodowej i politycznej, uczestnictwie w kulturze itp. Liczbę i rodzaj wskaźników można mnożyć w zależności od konceptualizacji teoretycznej i metodologicznej oraz sposobu ich wykorzystania. Zestaw czterech syntetycznych wskaźników sytuacji społeczno-ekonomicznej Polski i Niemiec ma na celu pokazanie obrazu funkcjonującego w świadomości badanych, co nie zawsze musi oznaczać, że odpowiada on prawdzie, bowiem wiedza osób ankietowanych o obu krajach jest wciąż niepełna i uwarunkowana wieloma czynnikami.

Tabela 4

Symbole statusu etnicznego (w %)

Typy statusu etnicznego	Grupy etniczne								Razem			
	Niemcy w oszacowaniu Polaków				Polacy w oszacowaniu Niemców							
	N = 249				N = 176				N = 425			
	A	B	C	D	A	B	C	D	A	B	C	D
Wysoki	95,6	31,3	50,2	61,5	4,5	31,3	4,0	6,8	57,8	31,2	31,0	38,8
Średni	0,8	53,1	40,2	33,7	10,8	43,8	39,8	23,9	4,9	49,1	40,0	29,6
Niski	-	11,2	6,3	2,4	69,9	11,9	31,8	52,8	28,9	11,5	17,1	23,2
Bardzo niski – zacofany	3,6	4,4	3,3	2,4	14,7	9,1	21,0	11,9	8,4	6,3	10,3	6,3
Brak informacji	-	-	-	-	-	3,9	3,4	4,6	-	1,9	1,6	1,1

Eksplikacja: oszacowanie pozycji Polski w czterech płaszczyznach:

A – w sektorze gospodarczym;

B - w sektorze kulturalnym;

C - w sektorze polityki wewnętrznej;

D - w sektorze polityki zagranicznej.

Szczególną rolę odgrywa pozycja gospodarcza kraju. Poziom ekonomiczny wzmocnienia lub osłabia zainteresowanie gospodarką danego kraju, a jego zróżnicowanie oraz poziom zaspokajania potrzeb ludności decydują o bogactwie i rodzajach urzędzeń będących w gestii rozmaitych instytucji itp. Tworzą one swoistą gradację, która stanowi zhierarchizowaną sieć obsługi ludności.

Badania potwierdziły zjawisko rozsiewu postaw wobec polskiej gospodarki oraz zróżnicowanie ocen. Nieznaczny tylko odestek badanych Niemców (4,5%) ocenia polską gospodarkę jako posiadającą wysoką pozycję. Tabela 4 ujawnia, że większość respondentów ocenia polską gospodarkę jako "niską" (69,9%) lub wręcz "zacoфанą" (13,1%). Dominuje nadal wcześniej zakorzeniony stereotyp "*polnische Wirtschaft*" jak również niepewność w przewidywaniach dalszego rozwoju gospodarczego Polski¹⁴. W świadomości wielu badanych występuje też przekonanie, że Polska jest krajem taniej produkcji, zwłaszcza dla wielkich concernów gospodarczych¹⁵.

O wiele wyższy status ekonomiczny posiadają Niemcy w opinii polskich studentów. Niemalże wszyscy badani (95,6%) uznali poziom gospodarki niemieckiej za wysoki. Gospodarka stanowi dla badanych akumulowaną wartość zapewniającą dobrobyt zbiorowy i warunek konieczny do wymiany wytworów pracy. Wymiana taka zachęca do uzyskiwania przedmiotów dla własnego użytku, ale również dla własnej rodziny. Przykładem może być tutaj kupno samochodu: w Niemczech - zdaniem polskich studentów - popularnego samochodu osobowego można dorobić się w ciągu sześciu miesięcy (38,6% odpowiedzi), jednego roku (44,9%), trzech lat (6,3%) lub więcej (0,4%). Pozostali nie mieli zdania w tej kwestii.

Z badań nad młodzieżą niemiecką wynika, iż respondenci przeceniają możliwości kupna popularnego samochodu osobowego w Polsce. Na temat czasu zbierania pieniędzy na samochód przeważają skrajne opinie: sześć miesięcy (18,2% odpowiedzi) i powyżej 10 lat (17,6%). Pozostali twierdzili, iż wystarczy na to rok (8,0%), trzy lata (8,0%) lub pięć lat (14,2%). Przewagę stanowią jednak respondenci, którzy nie potrafili określić tego czasu (34,1%) argumentując to stwierdzeniem "*Zu wenig Information über die Problematik*". Tym można więc tłumaczyć rozsiew uzyskanych odpowiedzi, opartych najczęściej na myśleniu pozbawionym jakichkolwiek informacji niezbędnych do wyrażenia własnego stanowiska.

Badane osoby nie zawsze zdają sobie sprawę z faktu, że odbiór i ocena świata uzależnione są od jego podłoża społeczno-historycznego i ekonomiki oraz kultury. Nie zawsze więc wspólna rzeczywistość obiektywna odbija się we wspólnej rzeczywistości intersubiektywnej, w systemie wartości i postaw, które jednostka dzieli z innymi i odnosi do innych.

2. Oszacowanie pozycji kulturalnej

Oceny te dotyczą również kultury narodu, która postrzegana jest w całości jako dorobek gromadzonego w ciągu wieków, ciągle wzbogacanego

¹⁴ "*Unsicherheit über den Polen (wirtschaftliche Entwicklung...*" [K-115]].

¹⁵ "*Starke globale Wirtschaftskonzern im Sinne von Polen als Billigproduktionsland*" [K-96]; zob. R. Dale i in., *Politics Patriarchy and Practice*, London 1981.

i utrwalanego nowymi dziełami¹⁶. W niniejszych rozważaniach przyjęliśmy najszersze rozumienie kultury, obejmujące wszelkie wytwory pracy i myśli twórczej, powstałe w wyniku świadomego i celowego działania człowieka.

Dobra kulturowe są czynnikami stabilizacji i solidarności społecznej. One też są wyznacznikami więzi i integracji narodowej. Stosunek do własnego narodu wyraża także preferencje dla własnej kultury narodowej, a także do innych narodów. Poszanowanie kultury narodowej oraz wyrażanie do niej największego uznania i szacunku charakterystyczne jest dla obu badanych grup etnicznych. Zarówno kultura niemiecka w opinii polskich studentów jest wysoko ceniona (31,3%), jak i wysoki poziom kultury narodu polskiego dostrzegany jest przez Niemców (także 31,3%). Ciekawe jest przy tym, że wartości kulturowe w grupach o podobnym prestiżu, wiedzy i statusie społecznym nie tworzą linii podziałów między tymi grupami. Można stąd wnosić, że tendencja do oceniania takich wartości, jakie uznaje się samemu, łączy jednostki i grupy, a może je oddzielać od tych, którzy nie posiadają tych wartości. Stąd też chyba zbieżny wskaźnik kultury obu grup etnicznych: wysoki - 31,3% i średni - 49,1%.

3. Oszacowania pozycji polityki wewnętrznej

Polityka wewnętrzna i stosunki polityczne są częścią kultury i jednocześnie kształtowane są przez wzory kultury obowiązujące w społeczeństwie. Polityka wewnętrzna odnosi się do tych norm i wartości, które wywierają wpływ na politykę społeczeństwa, a tym samym podlegają różnorodnym ocenom (dotyczy to zwłaszcza władzy politycznej i władzy państwowej, czy wreszcie sposobów panowania w państwie).

W opinii polskich studentów według badań z 1992 r. polityka wewnętrzna Niemiec oceniana jest bardzo pozytywnie (50,2% ocen wysokich i 40,2% średnich), natomiast obraz polityki wewnętrznej Polski w opinii niemieckiej młodzieży akademickiej jest o wiele gorszy (31,8% ocen niskich, a 21,0% uważa jej poziom za bardzo niski). Tylko niewielu respondentów uznało, iż polityka wewnętrzna Polski prowadzona jest na wysokim poziomie (4,0%). W grupie tej dominuje opinia, iż polityka ta jest średnia (39,8%).

Analizując problem zróżnicowania polityki wewnętrznej zwrócono uwagę w czasie wywiadów indywidualnych, że zarówno wiedza o polityce, jak i znajomość faktów politycznych są niskie w obu badanych zbiorowościach. Mamy tu do czynienia również z niskim uczestnictwem w życiu politycznym, aczkolwiek aktywność polityczna nie jest jedynym wymiarem aktywności życiowej badanej młodzieży. Są to bowiem ludzie aktywni w różnych dziedzinach życia pozapolitycznego, jak również bierni — zarówno w polityce, jak i na innych płaszczyznach.

Można sformułować tu jeszcze inne spostrzeżenie, iż na zachowanie i oceny polityczne duży wpływ ma środowisko rodzinne i lokalne badanych

¹⁶ A. Kłoskowska, *Społeczne ramy kultury*, Warszawa 1972; tejeż, *Semiotyczne kryterium kultury*, w: *Z historii socjologii kultury*, Warszawa 1969.

osób. Okazuje się, że oceny i zachowania polityczne młodzieży akademickiej uwarunkowane są przez ich doświadczenia rodzinne, jak również przez wpływ, jaki wywiera na nich środowisko lokalne, a także ruchy polityczne.

4. Oszacowanie polityki zagranicznej

Aktualnie istniejący stan polityki wewnętrznej i zagranicznej danego społeczeństwa zdeterminowany jest nie tylko dziedzictwem przeszłości, lecz także opiera się na nowych siłach i grupach interesów oraz na nowych układach stosunków społecznych. Układy te podlegają ocenom różnych grup narodowych i etnicznych, regionalnych i lokalnych, warstw społecznych i grup demograficznych, a także grup wyznaniowych i klasowych. Społeczny sens polityki zagranicznej rozpatrywany bywa z punktu widzenia interesów tych grup, wśród których ważną pozycję zajmuje młodzież akademicka. W ocenie polskich studentów, polityka zagraniczna Niemiec jest dobra (61,5%) i średnia (33,7%). Tylko nieliczni badani Polacy uznali tę politykę za złą (2,4%) oraz bardzo złą i zacofaną (2,4%).

Wręcz odwrotna jest opinia młodzieży niemieckiej o polskiej polityce zagranicznej. Tylko niewielu z nich oceniło ją jako dobrą (6,8%), a więc konsekwentnie realizującą założenia własnego narodu, umiejętnie neutralizującą działania wymierzone przeciwko realizacji polityki państwa, umiejętnie pozyskującą środki narodowe i międzynarodowe do realizacji własnych celów. Warunki te, według 23,9% respondentów niemieckich, spełniane są przez polską politykę zagraniczną w stopniu średnim; pozostali badani Niemcy politykę tę uznali za złą (52,8%) lub bardzo złą i zacofaną (11,9%).

Ta orientacja oceniająca ma w większości przypadków zabarwienie emocjonalne, oparte na stereotypach narodowych, rzadziej natomiast występuje w niej składnik poznawczy, oparty na rzetelnej wiedzy o danym narodzie i państwie. Nie można zatem — poddając postawy młodzieży badaniom porównawczym — jednoznacznie orzekać o ich stosunku do systemu politycznego i jego cechach. Należy jednak dodać, że trendy dominujące w opiniach współczesnej młodzieży akademickiej ujawniały się już w badaniach prowadzonych prawie 20 lat temu w RFN¹⁷. W tabeli 5 przedstawiono odpowiednie dane porównawcze.

Przechodząc do dalszych problemów, zastanówmy się, jakie zagrożenia społeczno-ekonomiczne widzą dla Polski respondenci. Ich zdaniem obecna sytuacja społeczno-ekonomiczna zagraża:

- suwerenności narodowej Polaków (N - 1,7%; P - 0,4%),
 - suwerenności ekonomicznej Polski (N - 56,3%; P - 51,0%),
 - suwerenności narodowej i ekonomicznej Polski (N - 18,7%; P - 41,4%),
- natomiast poglądy, iż:
- Polska była i jest suwerenna wyznaje 10,8% Niemców i 4,0% Polaków,
 - Polska nie jest państwem suwerennym — 12,5% Niemców i 3,2% Polaków.

¹⁷ Badania przeprowadzone przez Marplan Forschungsgesellschaft, Markt und Verbrauch, Offenbach am Main, na grupie 1853 respondentów w 1972 r.; opracowanie w: *Das deutsch-polnische Konfliktverhältnis*.

Tabela 5

Oszacowanie Polski w czterech sektorach (w %)

Poziomy oszacowania	Oceniane sektory							
	gospodarczy		kulturalny		wewnątrz-po- lityczny		polityka zagraniczna	
	1972	1991	1972	1991	1972	1991	1972	1991
Wysoki	7,1	4,5	8,7	31,3	7,0	4,0	4,1	6,8
Średni	28,9	10,8	36,1	43,1	28,6	39,8	17,1	23,9
Niski	43,9	69,9	40,7	11,9	44,7	31,8	47,2	52,8
Zacofany	16,3	13,1	12,4	9,1	16,3	21,0	23,6	11,9
Brak informacji	3,8	1,7	2,1	4,0	3,4	3,4	8,0	4,5

Źródło: Th. "Kutch, W. Dötsch: *Die Einstellung des westdeutschen Bevölkerung zu Polen nach soziodemographischen Daten*, w: *Das Deutsch-polonische...*, s. 309 oraz badania własne studentów.

Analizując wpływ zmiennych warunkujących rodzaj wypowiedzi dotyczących zagrożeń stwierdzono różne tendencje niezależne od kierunku studiów i miejsca zamieszkania osób badanych.

Kto zagraża obecnie Polsce najbardziej? Okazuje się, iż według opinii respondentów źródłem obecnego zagrożenia są europejskie kraje zachodnie (N - 39,2%; P - 42,2%) i europejskie kraje wschodnie (N - 7,4%; P - 2,4%), a także Niemcy (N - 7,4%; P - 12,5%). Państwa dawnego ZSRR nie stwarzają większego zagrożenia dla Polski (N - 4,5%; P - 7,2%).

V. ZAKOŃCZENIE

To, co może być uznane za wartości ogólnoludzkie, nie służy zawsze jako symbol tożsamości narodowej. Stąd chyba ujawnione w badaniach wartości ekonomiczne, polityczne i kulturowe są cechami charakterystycznymi, które odróżniają zbiorowości etniczne, a jednocześnie mogą łączyć członków każdej z nich we wspólnotę społeczną o nowym kształcie i zasięgu.

Zainicjowane procesy integracyjne otwierają nowe możliwości w kształtowaniu społeczno-politycznego modelu Europy, a jednocześnie ukazują istniejące jeszcze podziały i różnice w systemach politycznych i gospodarczych poszczególnych państw europejskich. W całej rozciągłości odnosi się to także do Polski i Niemiec. Badani postrzegali dokonujące się w obu państwach procesy transformacji na wielu płaszczyznach, zarówno w aspekcie pozytywnym, jak i negatywnym.

STUDENTS' ATTITUDES AND THE STEREOTYPES OF THE NATION
(POLISH - GERMAN COMPARATIVE ANALYSIS)

S u m m a r y

The article discusses the opinions of the students in Poland and Germany, after the reunification of Germany. The sample contains the students of Berlin, Hamburg and Szczecin universities. The number of investigated persons was 423 (242 men and 181 women). In the study, a number of empirical research instruments have been used (e.g., a questionnaire of sociological investigation and a participant observation data analysis). The article focuses on three main problems: (1) basic theoretical and methodological concepts; (2) the acceptance among Polish and German students of the Odra-Nysa borderline (91.2% of the students accepted this borderline, though the figure was different in recent years); and (3) opinions about this borderline, as well as opinions of German students about social and economic situation in Poland.